

Kalmár György német nyelvű *Traktátusa*¹. Kalmár György személye újabban ismét az irodalomtörténeti érdeklődés középpontjában kerül. Az újkori érdeklődés eredete Weöres Sándor újrafelfedezéséhez köthető, de a szerzővel kapcsolatos publikációk az 1994-es debreceni Kalmár-konferencia anyagának megismerése óta szaporodtak meg. Az önmagát filológusként és teológusként meghatározó Kalmár két főműve, ti. a világnyelv-tervezet és a *Valóságos magyar ABC*² mellett ritkán ejtünk szót kisebb jelentőségűnek tartott műveiről, holott azok behatóbb ismerete – ahogy ez reményeim szerint ebből az elemzésből is kiderül – a főművek értelmezése szempontjából kívánatos lenne. Az eddig csak címéről ismert, de most már beazonosított *Traktátus* ismeretével, elemzésével is ehhez szeretnék hozzájárulni, mindvégig szem előtt tartva, hogy irodalomtörténeti tétje valójában csak hexameteres költeményének, az *ABC*-nek van.

Kalmár György helye, szerepe mindmáig nincs kijelölve a magyar irodalomtörténet-írásban. Irodalmunk történetének 18. századi nem éppen szerencsés periodizációja különösen sújtja szerzőnk életművét, hiszen egyes alkotásai – mint az *ABC* is – az 1772-es „korszakváltás” előtt – igaz csak két évvel –, míg más, más szempontból ugyancsak fontos művei már azután keletkeztek.

Ha a régi irodalomhoz soroljuk, akkor minden fontos, amit írt, és bőséges életművében akár kuriózumokra is akadhunk: mint pl. az európai tudományosság által mindmáig nyilvántartott világnyelv-tervezete, magyar nyelvvel kapcsolatos megnyilvánulásai. Ha pedig az úgynevezett felvilágosodás korának magyar irodalmához soroljuk, akkor a versújítás terén tett jelentős erőfeszítéseit értékelhetjük vagy magyar grammatikáját: és valóban, eddig szinte csak ezeket értékelte a szakma.

Mindkét megközelítést alapvetően elhibáztottnak tartom, hiszen nem egy bizonyos mű vagy művek – jelen esetben a ma is szépirodalomként olvasható/befogadható mű: a *Valóságos magyar ABC* – riceouri értelemben vett dolgára – tudniillik az adott műben rejlő és felfejtendő világra³ – kérdeznek rá, hanem saját elméleti alapállásukból kiindulva igyekeznek válaszokat „kicsikarni” a már eleve meglévő kérdéseikre. Ebből a szempontból Kalmár műve akár egy megújult irodalomtörténet-írás próbája is lehetne.

Egy bizonyos korszak kanonizált előfeltevésrendszerének óhatatlan működésbe lépése különösen jellemző a 18. század közepének irodalom- és kultúrtörténeti kutatásaira. Magyarországon a felvilágosodás fogalma alatt az ész diadalra jutásának korát értjük (vagy az irodalmi megújulás fejlődéskoncepcióját), és ennek a diadalmenetnek stációit – irodalmi megnyilvánulásait – kutatta eddig az irodalomtörténet is. Holott messzemenőleg nem csak erről van szó.

A 18. század filozófiai, ismeretelméleti kulcsfogalma nem az ész, hanem a természet és a megismerhető igazság. A természet – pontosabb kifejezések: Natur, mundus – kétféle értelmezése áll egymással szemben: egy jelentésteli, magyarul értelmezhető, olvasható (liber mundi, Buch der Natur), és egy mérhető, képletekre visszavezethető. A magyar irodalomtörténet – szemben például a némettel – az előbbiről nemigen vesz tudomást. A német irodalomtörténet-írás számára evidencia, hogy pl. Hamann, Herder sőt a Sturm und Drang nehezen értelmezhető/érthető a kétféle felvilágosodás elméletének figyelembe vétele nélkül. N. B. a szakma Magyarországon Hamann

¹ A dolgozat nem jöhetett volna létre a Collegium Hungaricumban eltöltött két hónapos bécsi ösztöndíjam nélkül (1999. május–június). Külön köszönet Horváth Ivánnak és reneszánszkutató csoportjának (CHER), hogy előadásomat 1999. december 3-án meghallgatták és észrevételeiket megosztották velem.

² Ez a szakma által gyakran – hibásan – *Summaként* emlegetett hexameteres költemény.

³ Pl.: „Amit egy adott szövegben értelmeznünk kell, az egy világot tételező kijelentés, egy világ kivettése, melyet magam is lakhatok s melyben legsajátabb lehetőségeimet felvázolhatom.” RICOEUR, Paul: *Fenomenológia és hermeneutika: A husserli idealizmus hermeneutikai kritikája*. Bp., Kossuth, 1997, 23.

barokk filozófusként határozhatná meg. Kalmár egész életműve is csak a fentebbi szembeállítás fényében érthető meg. Kiindulópontja a kimondhatatlan: Isten és a világ egysége, a természet értelmezhetősége.

Ezek szépirodalmi igénnyel megírt művének, a *Valóságos Magyar ABC* felfejtendő, elsajátítandó világának is a sarokpontjai, és ezekkel a fogalmakkal foglalkozik az elemzendő *Traktátus* is.

Weöres Sándor két évtizedes újrafelfedezése megsejt valamit, de alapvetően rossz irányt jelöl ki az értelmezés számára: szerinte a kulcs Kalmár örülete, ebből következőleg nem szükséges rendszert keresni az *ABC*-ben, hiszen az a szerzői szándéktól nem függetleníthető. Weöres értékelése pontról pontra cáfolható, de egyvalamit mindenképp bizonyít.

Az a világ, amelyet Kalmár műve – de mondhatok akár életművet is – magában hord, a mai olvasó számára nehezen befogadható, elsajátítható. Egy olyan hagyomány része, amely távol került tőlünk, amelynek közelítése a szépirodalomként való befogadás alapfeltétele. Szándékaim szerint a *Traktátus* értelmezése ehhez járulhat hozzá. Tehát nem a vallási retorika történetében betöltött szerepét vizsgálom, hanem mint a *Valóságos Magyar ABC* világhoz tartozó egyik kulcsot.

Elemzés

Az általam vizsgált nyomtatott példány az Österreichische Nationalbibliothek tulajdona. A nyomtatványnak eredetileg nincs címlapja, amely megadná a pontos címet, a nyomtatás helyét és idejét. Tudomásom szerint magyarországi nagyobb könyvtárakban nem található meg.

Két részből áll: egy Mária Teréziához címzett latin nyelvű előszóból, és magából a *Traktátusból*. A latin nyelvű előszó egyes fejezetei nem ismeretlenek a *Valóságos Magyar ABC* olvasói számára, hiszen a szerző lábjegyzetben idéz belőle részleteket, bár eddig nem volt egyértelmű, hogy pontosan milyen – elküldött vagy nyomtatásban megjelent – levélről van szó (ugyanis az *ABC*-ben levélként emlegeti). A levélben az uralkodóval szembeni elkötelezett hűségéről tesz tanúbizonyságot, és ezzel magyarázza magának a *Traktátusnak* az elkészültét is. Ez a szinte önmegalázó hűség egy protestáns teológus részéről a *Traktátus* értelmezése során szinte magától értetődővé válik. Az előszó arról is tudósít, hogy a *Traktátus* első változata magyar nyelvű, és 1763-ban keletkezett. Ennek a magyar változatnak a kéziratát találta meg Szelestei Nagy László, amelyet remélhetőleg az azt kísérő többi Kalmárra vonatkozó dokumentummal együtt rövidesen közread.⁴

A magyar kézirat csak a királyról szóló részt tartalmazza, azt viszont később szinte szóról szóra fordítja németre.⁵ A német változat, tehát a nyomtatott mű a disztichonokba rejtett kronosztichonok szerint 1766-ban készült. Egyébként – mint már említettem – sem az évszám, sem a kiadó, sem a kiadás helye nincs feltüntetve a nyomtatványon, amely Szinnyi szerint Bécsben készült. A következőképpen sorolja Kalmár többi műve közé: *Tractat über den Text: Kind fürchte den Herrn und den König. Mit einer lateinischen Zuschrift an die Kaiserin Königin.* Wien 1764. Forrása minden bizonnyal Ignaz de Luca, *Das gelehrte Oesterreich: Ein Versuch.* I–II, Wien, 1777–1778 című lexikona, ahol szó szerint ugyanezt olvassuk. Holott Horányi már 1776-ban a *Memoria Hungarorum* második kötetében a helyes évszámot adja meg, a kiadás helye nélkül, je-

⁴ Itt szeretném megköszönni Szelestei Nagy László önzetlen nagylelkűségét, hogy az általa megtalált kéziratba betekinthessem, s amennyire a rövid idő megengedte, azt a német nyomtatott változattal egybevettem.

⁵ A német szöveg elég sok nyelvtani (!) hibája arra enged következtetni, hogy nem biztos, hogy a fordító maga Kalmár. Talán a magyar nyelvű eredetit kísérő dokumentumok ismeretében ebben a kérdésben is tisztábban látunk majd.

lezve, hogy a *Traktátus* német nyelvű, és hogy egy latin előszó csatlakozik hozzá. Tehát amit állíthatunk: a kötet 1766-ban – vagy ez után, de mindenképp 1769 előtt (*ABC*) – jelent meg valószínűleg Bécsben, de egy része már 1763-ban, magyar nyelven kész volt. Az 1763-as év különös jelentőséggel bír Kalmár életében: ebben az évben indul ellene egyházfegyelmi eljárás, és ebben az évben következik be alább tárgyalandó megtérése is. Többek között ez és keleti utazásai során szerzett tapasztalatai indítják a *Traktátus* megírására, mint az az uralkodónőhöz írt levélben olvasható.

A mű a Példabeszédek könyvének 24. fejezete 21. versét, pontosabban annak első felét értelmezi: „Féld az Urat, fiam, és a királyt”. Három nagy fejezetre osztható: 1. Mit jelent a félni ige? Ez a legrövidebb, mindössze két lapos fejezet. 2. Mit jelent félni az Urat? 3. Mit jelent félni a királyt?

Az Úrral szembeni félelem fogalmát a felebaráti szeretettel összehasonlítva határozza meg, némileg átírva 1Jn. 4.20–21. verseit: (saját fordításomban:) „Ha azt mondja valaki, hogy: Szeretem az Istent, és gyűlöli a maga királyát, hazug az: mert a ki nem szereti a maga királyát, a kit lát, hogyan szeretheti az Istent, a kit nem lát? Az a parancsolatunk is van ő tőle, hogy a ki szereti az Istent, szeresse a maga királyát is.” De az Istennel való viszony több, mint szeretet: ez az Úr félelme, s ez a viszony valóban csak az Istent és a királyt illeti meg szerinte. Tehát Kalmár itt csak a félni ige fogalmát igyekszik meghatározni, nem a miértre keresi a választ.

Ha a mit jelent félni az Urat? kérdésre keressük a választ, előbb meg kell határoznunk az Úr fogalmát: Ki az, aki méltó erre a félelemre?

Túl egyszerűnek tűnhet ez kérdés és a rá adott válasz is. Az Úr: az Isten, minden dolgok teremtője és megtartója, a mi teremtőnk és megtartónk is egyben; ő a mennyei felség: Jehova, aki volt, van és örökké lesz. Hiszen ő a kezdet és a vég, az alfa és az omega (Jel. 1.17.). Ezért is félni kell tehát az Urat: „hiszen egyedül Jehova az Úr mindenk felett, aki egyedül uralkodik.” Ez az istenfogalom a bibliai istenfogalomnak felel meg. A *Valóságos Magyar ABC*-ben így ír erről:

De, mint egy Szent Ember ama Látásba tanulta;
s azt, örök emlékezetre, minékünk is hagyta írásban;
halljuk! s tartsuk eszünkbe, Szívem! mit mond ő magáról
a mennyekben Ülő: hogy az Alpha, az Omega is Ő;
hogy magyarán mondjam ki is; Ő az Első s az Utolsó.
Ezt teszi: Ő egyedüll ama Kezdet s Végezet: Ámen. [8–9]⁶

Kalmár hangoztatott radikális biblicizmusa istenfogalmát szembeállítja a leibnizi filozófián alapuló istenfogalommal – ami a 18. századi filozófia istenfogalmára a legnagyobb hatással volt –, amelyben Isten gyakorlatilag a legtokéletesebb emberi tulajdonságok megtestesülése lesz. Schmidt-Biggemann a német felvilágosodás filozófiai profiljáról írt monográfiájában így fogalmaz: „Der Gottesbegriff dieser Philosophie [ti. a leibnizi] war Inbegriff seiner Prädikate, Inbegriff von Weisheit, Liebe, Güte, Gerechtigkeit und Allmacht.”⁷ Kalmár ezt nem tudja elfogadni – más műveiből

⁶ A *Valóságos magyar ABC*-ből vett idézeteket annak legkönnyebben hozzáférhető, ám alapvetően hibás kiadásából, a Pátria Könyvek sorozatban *Summa* címmel megjelent kötetből veszem (KALMÁR György: *Summa*. hn., Pátria Könyvek, 1993.). Az idézetek egyszerűbb azonosításá végett ennek a kiadásnak – hangsúlyozom: hibás – lapszámaira utalok. Az idézeteket önkényesen írtam át, hiszen Kalmár hangjelöléseit nehéz visszaadni. A Szuromi által készített átiratot ismerem és egy későbbi Kalmár-kiadáshoz elég jó alaphoz tartom, de mivel az nehezen hozzáférhető, ezért nem arra hivatkozom.

⁷ SCHMIDT-BIGGEMANN, Wilhelm: *Theodizee und Tatsachen: Das philosophische Profil der deutschen Aufklärung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988. 64.

kiderül, hogy ismeri Leibniz több művét is –, számára Isten az, amit ő mond magáról a Szentírásban. A létező Isten ez, ahogy az *ABC* egy másik helyén nevezi:

Mind az Alpha tehát mind az egy Ómega Isten:
ami vagyon valahol, mindennek kezdete, célja;
Tőle jöven s függvén ami volt, vagyon, és mi jövendő.
Ő egyedül aki vólt, s léssen, mint mondja magáról:
értsd meg; élt vala mindenkor, s mindenha fog élni:
Amelly ő felséges, örök s mindenhai voltát
más helyeken szintén olly szóval téssi előnkbe,
melly lételt magyaráz; de egész és teljes erőben. [12]

Ennek a Bibliából megismerhető létező Istennek a neve Jehova: Úr.

Amikor féljük az Urat, természetesen elismerjük ebben a félelemben isteni tulajdonságait, de nem azonosítjuk azokkal. Lélekben könyörgünk a mindig jelenlévő Istenhez, míg cselekedetben tulajdonságaival próbálunk azonosulni.

Kalmár a *Traktátusban* egy helyen felidézi Breitingerhez 1765-ben írt levelét. Ez a levél elég rejtélyes körülmények között Kazinczy másolatában maradt fenn, az OSzK Kézirattárában található.⁸ A levélből többek között kiderül, hogy még Hagenbuch professzornak elküldött egy szerinte figyelemre méltó könyvet: Vargyasi Dániel István *Monita paterna* című művét, amelyben az unitárius vallásról a reformátusra áttért Dániel István fiához írja meg intelmeit. Külön megemlíti még a szerző egy másik könyvét is – amire majd visszatérek –, és Dániel István lányának Dániel Polixénának – egyébként Petrőczy Kata Szidónia unokája – Bénédict Pictet svájci református írótól fordított pietista eszméktől befolyásolt erkölcsstanát, *A keresztyén ethikának velejét*. Ebben Dániel Polixéna Kalmárhoz hasonlóan határozza meg az isteni tulajdonságokat, megtéve azokat a félelem alapjául. A félelem és a félés között szintén különbséget tesznek mindketten; Kalmár szerint nem úgy féljük az Urat, mint a gonoszok és ördögök, hiszen azok félnék tőle, de nem félik. Dániel Polixéna szerint:

„... a' fiúi Félelem az Istennek mind Jóságának mind pedig Keménységének meg-gondolásából származik, melly-es egybe vagyon az Isten' szeretetivel kötve, és ez az Isten' fiaihoz illik.” „A' szolgálai Félelem pedig épen tsak a' büntetéseknek meg-gondolásából származik, nem-is tiszta szívből és Lélekből tselekszi az engedelmes-séget, hanem tsak külső-tselekedetek által mutatja, a szolgálknak szokások szerént.”⁹

Röviden összefoglalva: Kalmár istenfogalma azonos a Bibliában önmagát meghatározó Isten fogalmával, aki magát Jehovának, Úrnak nevezi. Istennek ez a meghatározása értelemszerűen szembekerül a filozófiai istenfogalommal.

Hosszabban idéznék most a *Valóságos Magyar ABC*-ből, hiszen a mű világának elsajátítása során kulcsfontosságú a részlet megértése, amihez a *Traktátus* éppen következő része is magyarázattal szolgál.

Mínthogy az ember igen gyarló; természete lévén
Istentől vettette erőtlenségnek alája;
s testének szükségéről gondolkodik inkább:
ez okon Isten az ő külső áldásait osztja

⁸ OSzK Kt. Quart. Hung. 1238 (*Kazinczy Ferenc kisebb dolgozatai*).

⁹ PIKTÉTUS Benedek: *A' keresztyén ethikának summás-veleje...*, ford. DANIEL Poliksena. Kolozsvár, 1752. 47–48.

az ő szabad tetszése szerint mindennek e földön.
Módot hagyott az okos Nemzetnek a Lélek aránt is:
mert a melly törvényt ki adott vala, mai napiglan
fenn tartá teljes nagy erőben, tartja tovább is.

Itt röviden monddom: Maradott Két-féle Hagyása.
Edjik a természetbe vagyon bé nyomva erősenn:
olly könyv, melly szívünkbe írás nélkül vadjon írva:
melly egyedül oktatja nagyobb részét e világnak.
Másikat e mellett; ki akar, olvashat írásban.
Ez ismét kétféle: az Ó és Új, mai törvény.
Egyiket az eleink kézről mind kézre bocsátták:
annak utánna pediglen a bölcs Isten megíratta:
melly valamely részént maradott egyedül a Zsidóknál.
Minket ugyan mennyhez kötelez jobb móddal a többi:
mert a, nagyobb részént, csak homályosság e vakoknak:
mind a pedig nekünk, kik amaz Szentségbe reménlünk,
szépen, igen tisztán is, tündöklük, mint az a napfény:
mert az igaz Napfény elménknek elűzte homályját;
lelkünknek s a Zsidó szemeit kinyitotta valóban:
és szívünket amaz örvendetes új üzenettel
színte meg újítván, bennünk betöltte örömmel. [15–16]

A dolgozat elején már szoltam a kétféle felvilágosodás természet-fogalmáról: az értelmezhetőről és a mérhetőről. (A mérhető szót jobb híján használom.) Itt fontos megjegyezni, hogy Kalmár számára Isten „kétféle hagyása”: a teremtés eredménye, a világ és a Biblia nem azonos egymással; a Biblia, és különösen az Újszövetség kizárólagos érvénnyel adatott az embernek. Ugyanakkor nem zárja ki a teremtett világ értelmezhetőségét (a liber mundi metaforája Kalmár számára egyszerre jelenti az érzékszervekkel befogadható külvilágot, és az emberi lélek világát). Erich Rothacker szavaival: „Die Welt scheint einen geheimnisvollen Sinn zu bergen, den der Mensch enträtseln will. Mit diesem aenigmatischen Grunderlebnis ist ein hermeneutisches Problem angeschnitten.”¹⁰ Erre a problémára az *ABC*-vel kapcsolatban még visszatérek.

A két értelmezhető világ szembeállítását a *Traktátusban* megadja a lehetőségét az emberiség három részre osztásának. Vannak tehát keresztények, pogányok és a legkevesebb tartott libertinusok és saját szavaival Naturalisten – ami itt annyit tesz mint természetistenítők, de még egy múlt század eleji szótár szerint is: természeti vallást tartók.

Kezdjük a pogányokkal. Mint látni fogjuk, nagyon fontos szerepet játszik a fény-metafora, ez már az előbb idézett *ABC*-részletből is kiderült.

Kalmár szerint a pogányok – Isten akaratából – felismerték, mondhatni kiolvasták a természetből az isteni törvényeket, idézem: a természet fénye és az érett megfontolás által. Ismeri pogány tanultaknak az írásait, de nincs ideje megnevezni őket. De ezek a természet fényét követő pogányok, éljenek bármennyire is a keresztények számára is irigyelhető életet, árnyékban vannak, tévednek: hiszen nem ismerik a valódi igazságot, a mi krisztusi igazságunkat. Hiszen, így a magyarázat, mi másképp féljük az Istent, mint a bölcs pogányok: az Istent Krisztusban, Krisztus által, Krisztusért féljük. Eddig minden bizonnyal az ókori filozófusokra gondolt Kalmár. A következőkben már a mohamedánokról ír, mikor azok véleményét összegzi Jézusról: Nem írja, de a Ko-

¹⁰ ROTHACKER, Erich: *Das „Buch der Natur“: Materialien und Grundsätzliches zur Metapherngeschichte*, aus dem Nachlaß hrsg., bearb. von Wilhelm PERPEET. Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 1979. 12.

ránból idéz, amiben Jézus bűnök nélkül szüztől született, és aki csodatetteket vitt végbe. De nem vallják, hogy értünk született majd feltámadt, nem hiszik, hogy Isten lenne, inkább hisznek a csak ember Mohamednek.

Rosszul ítélik meg Krisztus személyét, ezért minden más igazság, amit megfejtene, mivel csupán emberi, hazugsággá válik. A pogányok így a bűnök mocskában maradnak, szemben velünk keresztényekkel, akik Krisztus vére által már megtisztultunk, és akik számára adott a lehetőség, hogy Krisztus szent lelke által valódi szent életet élhessünk. Hiszen a természet fényén kívül az örök élet reményét és a valódi isteni kegyelmet már egy új fény – ein übernatürliches Licht – természetfeletti fény: Jézus biztosítja.

El kell azonban mondani, hogy a *Valóságos Magyar ABC* egyes soraiban nem csak a különböző keresztény felekezetekkel szemben rendkívül toleráns, hanem, az utazásai során tapasztaltak miatt a mohamedánokkal szemben is, akiknek erkölcsös életét még a keresztények figyelmébe is ajánlja.

Hátra vannak még a természetistenítők, a természeti vallástartók. Ők kevesebben vannak, mint a pogányok, de annyival rosszabbak is. Ostobák, könnyű elméjük, minden országban, így hazánkban is egyre nagyobb számban fordulnak elő, és meglepő módon nem csak a keresztények között, hanem minden vallásban és helyen terjeszkednek. Képmutatóságuk savanyúkovászként van jelen az emberek között. Ők, habár tartózkodnak az istentelen cselekedetektől, a durva, nyilvános büntől, valójában a természet sötét fényében gyönyörködnek. Ezek a természeti vallástartók nem csak Krisztus evangéliumát és a keresztény hitet nevetik ki és vetik el, hanem a feltámadást, az új törvényt, a pokolt és a mennyei birodalmat is. Nyíltan nem merik tagadni, hogy van Isten, aki az Úr, csak isteni méltóságát csökkentik. Isteni lényről, tulajdonságokról, gondoskodásról és rendelésekről beszélnek: tehát nincs mindenható Isten, ezért ők nem mások mint Istent tagadó ateisták, miközben álarcként deistának nevezik magukat.

Hisznek a Természetnek; elég! s nem félik az ISTENT!

Felpuffadtak igen, lévén Christus-tagadókká! [143]

Ebben a században különösen megszorodtak, és (idézem) „ihr wort frisset um sich wie der krebs.” Beleszülettek a kegyelembe, de megtagadják azt, ezért az ítélet napján a pogányoknál is rosszabbul fognak járni.

Kalmár végül nyíltan kimondja: senki sem rabolhatja meg az embert a filozófia által, hiszen hitünk nem emberi bölcsességen, hanem Isten erejétől származik.

Azt hiszem egyértelművé vált, hogy nem a protestáns ortodoxia ütközik itt a felvilágosodás racionalizmusával. A felvilágosodás másik ágáról van szó, amit egyszerűsítve pietizmusnak nevezhetünk, természetesen nem a leszűkített hallei, lutheránus pietizmus értelmében. Több dolog is utal erre. Egyrészt a Kalmár által több helyen hangoztatott Krisztus-központúság. A Biblia nem lezárt mű, történet, hanem ma is ható lehetőség, amelynek alapja, hogy Jézus a Krisztus. Schmidt-Biggemann szerint a Bibliával kapcsolatban tudás és hit között a különbség abban áll, hogy a hit tartalma üdvtörténetként érthető csak meg. Az antihit, a tudás tartalma azonban nem tények, hanem magyarázatok, ti. emberi okoskodás eredménye. Amennyiben ezt elfogadjuk, abban az esetben a filozófia valóban nem tud érdemben az üdvtörténetről és annak magjáról, Jézus Krisztusról nyilatkozni.¹¹

Kalmár számára a megismerés így minden esetben magában kell, hogy hordozza az isteni megismerést is. Ez a megismerés antropológiai és teológiai értelemben is csak egyedi, mondhatni egyszeri lehet. A világ értelmezésének lényege tehát csak a világot jelentéssel felruházó Istenben

¹¹ SCHMIDT-BIGGEMANN: *i. m.* 1988. 73.

található meg. Csak abban az esetben lehetek valóban részese a máig ható üdvtörténetnek, ha a jelentéssel bíró világot mint Isten megnyilvánulását szemlélem, és ez csak az új „übernatürliches” fényben lehetséges. Jézus a Krisztus ezért jut központi szerephez – tudniillik vele kell lélekben egyesülni – a személyes, egyénileg megélhető kinyilatkoztatást valló pietizmusban, keresztény misztikában, janzenizmusban stb.¹² Ez csak a megtérésen, megtisztuláson keresztül lehetséges, aminek előfeltétele a bűnök számbavétele, megbánása. A Kalmár által – és mint fentebb már említettem, a *Traktátus*ban is idézett – nagyra tartott Dániel István és lánya Polixéna így ír erről:

„A’ reád bocsátott Veszszőnek okait, minden magadnak-való kedvezés nélkül, keresd-ki kebeledből, és térj-meg.” „Meg-térj a’ bűnökből igaz megtörődött szívvel: A’ Kegyeség’ gyakorlásában elébbi Utadat meg-újítsd, és nagyobb serénységgel végezd-el azt.”¹³ „K. Mitsoda a’ Meg-térés? V. A’ Léleknek olyan keserősége avagy fájdalma, melly származik a’ meg-tselekedett vétkeknek és az ő benne meggyökerezett gonoszra való hajlandóságnak esméretiből, melly egybe vagon kötteteve a’ bűnöknek utalásával, és az élet meg-jobbitásának erős kívánságával, és a’ melly által a’ szív Istenhez való vissza-térése indittatik.”; „A’ melly Gyönyörűséget mindenkor és mindeneknek-előtte keresni kell, az, hogy az Istennel egyesülhessünk, az ő Szeretetét érezhessük, az ő Igazságát meg-esmérjük, az ő akaratját meg-tudjuk.”¹⁴

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Kalmár megtérésének még pontos napját is ismerjük, 1763. július 10-e, ő maga tudósít arról – megjegyzendő, egyházfegyelmi eljárásával kapcsolatos leveleiben (ez az év megegyezik a *Traktátus* magyar változata megírásának évével!):

„Óh melly boldog nap az! Az én lelkem örök boldogságának bizonyos kezdete! Óh melly igen meg-nyitotta nékem az Isten az ő meg Szentelő kegyelmének ajtaját e napon! Annyira, hogy ezen drágalátos kegyelemnek arra a graditsára engedett lépnem, a mellyen az ő Ditsóságének Országára nézek szüntelen; és így az örök életnek birását néminemüképen már elkezdtem (!), mert az én mennyei Atyám minden bűneim alól felszabadítván meg-igazított a maga Forumán. Es ekképen az ő Szent Lelke, bizonyosságot tévén a én lelkemmel edjűtt, hogy az én Fejemmel a Krisztussal már edjesültem...”¹⁵

Jézus a földre szállt ige, aki értelmével ruházta fel a világot. Kalmár modern prófétaként éppen arra tesz kísérletet, hogy ezt az emberi nyelv számára elmondhatatlan igazságot mondja ki. A *Valóságos Magyar ABC*-ben az *ABC* minden egyes betűjéhez csatolt több, mint ötezer hexameterrel a világnak effajta leírását kell keresnünk.

Az *ABC*-hez csatolt utazásait megőrkítő „Post Scriptum”-ból idéznék egy kis részletet, amelyben Pozsonyi szállásáról ír:

Hajnali s estvéli fektemben, az északi ajtón,
nézvén nézegeték a hegyekre; az ablakon által.
Egy részént erdők azok; szőlők egyébütt.
A hegynek idiájáról jöttön jöve akkor
gondolatomba az Urnak gondviselése, hatalma:
mert a hegyek nyilván ábrázolják ki az ISTENT. [203]

¹² SCHMIDT-BIGGEMANN: *i. m.* 1988. 131.

¹³ [VARGYASI] DÁNIEL István: *Az örök életre vezető egyenes út: Melly áll az egy igaz és örök-ké-való Istennek meg-esmérésében és keresésében.* 1767. 99.

¹⁴ PIKTÉTUS Benedek [DANIEL Poliksena], 1752. 108; 394.

¹⁵ *Kalmár György Ur levele*, kiad. G. SZABÓ Botond. Lásd Uő: *Kalmár György vándorlásai és megtérése.* = Irodalomismeret 1995. 1–2. sz. 115–116.

Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy ennek a szállásnak, pontosabban annak kedvező fekvésének köszönhetjük a *Traktátus* megszületését is, hiszen a szöveg így folytatódik:

A másik, vagy a nap nyugoti ajtómon a Várra
szintügy fektemben ki-ki nézegeték: ugyan éjjel is,
csillagi a menynek, lámpás módjára, ragyogván,
láthattam többől: a fejrőség mert úgy okozta.
Éjtszaka és nappal néztem ki-ki, mondom, a várra:
ahol ezen Dicső Ország Dicső Koronája
tartatik; és a Királyi Dicső Pálca is egyebekkel.
E koron is lehetett szint elmélkednem azokról,
mellyekkel köteles vagyok és leszek is a Királyhoz
hóltomig: hogy mást is kötelességre tanítsak. [203–204]

Ennek az elmélkedésnek lett valószínűleg eredménye *Traktátus*ának magyar nyelvű, csak a királyról szóló változata, amelynek gondolatmenete kulcs lehet az *ABC*-ben hangoztatott, az uralkodóval szembeni feltétlen lojalitáshoz is. (Amiről egyébként Weöres a következőket írta: „Még hazafisága is szadista, mint valami hivatalos spicilinek, vagy keretlegénynek.”)

Már a *Traktátus* elején kimondja: a királyt nem csak mint felebarátunkat szeretjük, hanem féljük is. Ennek oka, hogy van az isteni, szent, mennyei, örök felség (Isten) mellett királyi (vagy egyszerűen uralkodói, hatalmi) felség is, ami magától az Istentől eredeztethető. Ezt nem volt nehéz öszövettségi locusok sorával bizonyítani.

A király így válik isteni képmássá (a magyarban: képpé), lesz isten földi – értsd: világi – helytartója (vicéje). Nem véletlenül nevezik Kalmár szerint Keleten az uralkodót Isten árnyékának: hiszen az árnyék az valaminek a jele (jelensége). Ebből következik, hogy a királyt nem csupán önmagáért vagy érdekből féljük, mint ahogy a természetistenítők teszik, hanem a királyban magát az Istent féljük.

Egészen a végletekig feszíti Kalmár ezt az Isten-király viszonyt amikor azt állítja, hogy az Isten akaratából lett király az Isten helytartójaként az isteni névből is részesül: az Elohim név olyan létezőt jelent, akit félni és tisztelni kell, ezért az uralkodó nevét soha nem lehet önmagában, csak valamilyen dicsőítő jelző társításával kimondani.

Félni kell a királyt – ez most már logikusan következik – a benne megtestesülő isteni tulajdonságok miatt is. Megkérdőjelezhetetlen – „a pártütők közé ne állj” – ezek meglelte a mindenkori királyban. Ezért imádkozik, hogy a század eleji események ne következhessek be újra. Parancsmegtagadó viperafajok azok, akik a királyi hatalom elől idegen országokba menekülnek, és nem törekednek arra, hogy az uralkodó visszafogadja őket kegyeibe.

Példát mutat arra is, hogyan könyörgünk, imádkozunk a királynőért: a 72. zsolnárt – amely egyébként a protestáns teológia szerint a Messiás országáról bevándó – írja át, a megfelelő helyekre Mária Terézia nevét behelyettesítve. De a legutolsó locust újra a Példabeszédek könyvéből veszi: Péld. 21.1. „Mint a vizeknek folyásai, olyan a királynak szíve az Úrnak kezében, valahová akarja, oda hajtja azt!”

Talán sikerült a *Traktátus* értelmezése során bizonyítani, hogy az irodalmi szempontból fontos *Valóságos Magyar ABC* világának elsajátítása a pietizmus radikális biblicizmusának megértése nélkül nem lehetséges. „Az [pietista] eszme különféle összetevői: a lelki újjászületés sürgetése, a Krisztus személyébe való misztikus elmerülés, a lélek és Jézus közti szerelmi misztika, a megtérés kegyelmi állapotának érzete, vágya különféle módon fejeződtek ki, szigorú moralizmusban, rajongó entuziaszmusban, askézisben, vagy a részletes önelemzés hajhászásában.” „[A pietizmus] Vallásossága az egész életet szabályozza, nem csak a hevületek pillanataiban él. [...] Bevezeti az ésszerű gyermeknevelést, az átadandó kultúrának praktikus kiválasztására törekszik, sürgeti az

anyanyelven való tanítást és igehirdetést, ápolja az új tapasztalati tudományokat...¹⁶ Kalmár műveiben ezen összetevők keresése nem okoz gondot, és világnyelv-tervezetének más hasonló próbálkozásokkal való szembenállása is könnyebben magyarázhatóvá válik.

Visszatérő metafora, hogy a pietisták – az általános egyházi kereteken belül megmaradva – a megújuló hit kovászaként lépnek fel: szemben a természetistenítőkkal, akik filozófiája Kalmár szerint savanyúkovász a megújuló emberiség számára.

HEGEDŰS BÉLA

Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában. Bertits Ferenc pécsi pap a *Mindenes Gyűjtemény* című folyóiratban¹, 1790-ben, egy addig teljesen figyelmen kívül hagyott, de igen fontos kérdésről fejtette ki véleményét: a gyermekeknek szánt könyvekről értekezett. Arról írt, hogy külföldön, az adott nemzet anyanyelvén számos értékes, kifejezetten a gyermekeknek íródott könyv lát napvilágot, éppen azért, hogy „a gyermekeket is az olvasásra tsábíthassák”. A német, francia és angol írók nem érzik méltóságukon alulinak, „ha az ártatlan kisdemeknek számokra készített filit- falat könyvetskék”-et adnak ki. A külföldi írók „Nem elégedtek meg azzal, hogy már ebben vagy abban a részben számos oktatások voltak másoktól kiadva, mind újabb-újabb fogásokat gondoltak ki, ezerféleképpen alkalmaztatták magokat hozzájuk, az ő gyermeki hajlandóságukat ezer úton-módon faragták.” Éppen ezért a művelt európai nemzetek gyermekei közül „ma már alig van egy-egy „a ki a könyvekben nem gyönyörködne.” A cikkíró igen keserűen állapítja meg, hogy ezzel szemben nálunk, Magyarországon, egészen más a helyzet. Nincsenek magyar nyelvű gyermekkönyveink, az iskolás gyermekek alig olvasnak.

Bertits mellett számos felvilágosodás kori szerző véli úgy, hogy a gyermekek kezébe magyar nyelvű olvasmányokat kell adni, mégpedig színvonalas és értékes könyveket. Ez azonban nem volt egyszerű, hiszen alapvetően igen kevés gyermek- és ifjúsági könyv volt hozzáférhető a felvilágosodás kori Magyarországon.

Ha csoportosítani akarjuk a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első éveiben magyar nyelven megjelent, gyermek- és ifjúsági olvasmányul szolgáló könyveket, megállapíthatjuk, hogy három fő témakör alakítható ki. Az első csoportba a gyermekek és ifjak vallási nevelését segítő művek tartoznak. Ezek száma igen jelentős, fordítások és magyar szerzőktől származó eredeti művek is találhatóak közöttük. Ezekkel tanulmányunkban nem foglalkozunk. A második, és legnagyobb csoportba olyan műveket sorolhatunk, amelyek, bár szórakoztató olvasmányok, fő céljuk a helyes erkölcsi elvek meggyökereztetése a fiatalokban. A harmadik csoportba tartoznak azok a könyvek, amelyek nem tekinthetők iskolai használatra szánt tankönyvnek, mégis tudományos ismereteket nyújtanak.

Első ifjúsági műveink fordítások voltak. 1755-ben Kassán jelent meg Haller László fordításában, Barkóczy Ferenc egri püspök kiadásában, a fordító halála után négy évvel, Fenelon *Telemachos kalandjai* című munkája², (*Les Aventures de Télémaque*, 1699.) amelyet a szerző, aki XIV. Lajos király unokáinak udvari nevelője volt, nem kifejezetten gyermekek számára írt. A regény az antik görögök világát mutatja be, de egyik célja éppen a mitológia megismertetése a fiatal

¹⁶ SZENT-IVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*, Bp., 1936. 16; 18.

¹ BERTITS Ferenc: [*A magyar nyelvről*]. = *Mindenes Gyűjtemény* 1790. IV. Negyed. 173–176. és 177–183.

² [FÉNELON, François de Salignac] Fenelóni Saligniák Ferenc: *Telemakus bujdosásának történetei*. Ford. HALLER László. Kassa, 1755. 363.